

ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ — ВОЙНСТВУВАЩ ПИСАТЕЛ- ХУМАНИСТ, РАДЕТЕЛ ЗА ЖИЗНЕНО ПРАВДИВО ИЗКУСТВО, ЗА МИР И ПРАВДА В СВЕТА

(По случай 95 години от рождението и 10 години от смъртта му)

ГЕОРГИ ДИМОВ

Само до преди едно десетилетие ние бяхме привикнали години наред да срещаме и виждаме внушителната, малко поприведена сякаш от товара на годините фигура на Людмил Стоянов да се отправя към някое от културните и научни средища на столицата, за да участва на заседания и обсъждания, да се въздържа на трибуните на митинги и събрания, за да утвърждава и защитава национални и общочовешки истини. Бяхме свикнали да чуваме мъдрото му слово при чествувания на наши и световни първенци на духа, да възвестява принципи и идеи за социално добруване и духовно възмогване, да призовава на борба в името на правдата и прогреса, на мира и международното сътрудничество, да обвинява и заклеймява новите апологети на войната и на всякакви антихуманни теории. И винаги гласът му бе звучал с една естествена топлина, със заразяваща искреност, но властно и убедително, безапелационно, щом се касаеше да се защитят културата и цивилизацията от попъльзовенията на всевъзможните рушители на сътвореното от човешкия дух през вековете. По набразденото лице на каления в десетилетни схватки с тъмните реакционни сили у нас и в световния писател, в проникателния му поглед, в многозначителните му жестове, в покоряващата му усмивка се бяха отразили сякаш мъдростта на историята, изпитанията и прозренията на художника и общественика, слели се в едно единство, за да ни оставят уроци, така поучителни и необходими и в наше време.

Все такава обаятелност излъчваше личността на Людмил Стоянов и когато се намираше в приятелски кръг, в близка среда, където се водеха разговори за националната ни литература и култура, за световната цивилизация, за онези животрепцящи въпроси на нашата съвременност, с които той неотстъпно живееше. Те бяха станали за него насъщна храна, духовна потребност. И тогава пестеливите му думи излъчваха увереност и готовност да се вслушва в другите, създаваха атмосфера на взаимно доверие и откровеност. Присъствието му сякаш респектирало, налагало се и тогава, когато мълчеше и само с поглед и усмивка издавало, че участва в разговора. А когато разговорите понякога биваха с принизен духовен градус, когато минаваха на банални теми от ежедневието, тогава писателят като че ли се затваряше в себе си, за да се потопи в размисли и съзерцания, устремен към нещо по-значително, готов да се включи отново, щом събеседниците минаваха върху теми с по-творчески характер.

Ето някои черти, с които и сега изплува в съзнанието ми физическият и духовният образ на Людмил Стоянов, с когото имах възможност отблизо да

общувам, и то при различни външни обстоятелства и психологически състояния през последните 25 години от житейския му и творчески път.

А, струва ми се, че малцина са онези наши писатели, чиято житейска и творческа съдба да е толкова поучителна, и то в много и различни насоки. Тя наистина ни предлага уроци, навежда ни на размисли по въпроси и от идейно-творческо, и от обществено-политическо, и от културно-естетическо, и от хуманитарно-нравствено естество.

Делото на Л. Стоянов ни прави съпричастни на едни от най-актуалните и съдбовни проблеми, които са занимавали умовете, вълнували са сърцата, тревожили са съвестите на творческата ни интелигенция, на народа ни, на прогресивното човечество — проблеми, които са определяли главните социални и духовни координати на неговата съвременност, а продължават да бъдат все така тревожни и в наши дни. Писателят буквално изстрада много от ония процеси, които съпътстваха социално-политическото и културно-естетическото ни съзряване, за да се утвърди като войнствуващ хуманист, прозрял повелите на своето време, отдал цялата си неукротима интелектуално-творческа енергия, за да сочи пътища, извеждащи към голямото изкуство, към осъществяване на най-светлите идеали на прогресивните хора, към пълното тържество на ония принципи и идеи, към които бяха устремени погледите на изтерзаното и изнурено човечество. На тези исторически съдбовни повели той служи в продължение близо на половин столетие с перо и слово, с гражданското си поведение, със социално-нравствените си принципи и философско-естетическите си въззрения. И цялата тази кипяща, неукротима интелектуално-творческа енергия намира израз в толкова разнопосочни — тематично и жанрово — писания, в лирични и социално-борчески стихове, в жизнено правдиви, критико-изобличителни разкази, повести, романи, в гражданско вълнуващи очерци, в литературни обзори и емоционални есета, в синтетични статии и рецензии за писатели и книги от българската и световната литература. И ведно с това той е влизал в остри полемични схватки, под перото му са излизали множество обществено-публицистични и общокултурни статии, произнасял е пламенни речи по национални и международни форуми против войната и нейните факлоносци, против вътрешната и световната реакция, против надигащия се фашизъм и неговите по-късни превъплъщения, в защита на първата в света съветска държава, на съветската култура.

Но колко дълъг и мъчителен бе пътят, който трябваше да измине Л. Стоянов, докато дойде до този спасителен пристан, докато осъзнае тези истини и се извиси до такива обществено-политически и културно-естетически върхове! Извървеният стръмен път е еднакво поучителен и с лутанията, със заблудите и зигзагите, както и с изстраданите прозрения и извисявания, с всичко онова, което съпътства житейската му и творческа съдба, което го характеризира като гражданин и писател. Наследството му предлага еднакво интересни проблеми както за литературоведа, така и за народопсихолога, както за културолога, така и за изследвача на социално-политическите процеси, на хуманистичните и антивоенни движения, характерни за времето от Първата световна война насам.

Както е известно, Л. Стоянов принадлежи към онова поколение български писатели, които встъпват на поетическото поприще в началото на нашия век, когато философският индивидуализъм и естетическият модернизъм, особено популярни тогава в Европа, увличат и мнозина от младата ни интелигенция, живееща сред една угнетяваща и потискаща буржоазна действителност. Изпълнени с духовни ламтежи, те жадуваха за нещо ново, но без да могат да съзрат истинския път, извеждащ към осъществяване на съкровените им чисти човешки пориви. Мнозина от тези млади дарования идват в столицата, за да търсят храна на възвишените си мечти, заживяват с химерите по едно изкуство,

откъснато от суровата действителност, блазени от илюзиите, че така именно ще могат да изразят недоволството си от вълния буржоазен строй, от заобикалящото ги общество, изпълнено със снобизъм и дребнави еснафски сметки, със себични домогвания.

Бедният младеж, излязъл от затытеното родопско селце Ковачевица, закърмен с приказките и песните на майка си, влязъл в допир с книгите на някои големи писатели, прочетени от скромната библиотека на башата-учител, попада в стилизираната писателска „бохема“, която, макар гладна и боса, е прегърнала модните канони на индивидуализма и символизма. Скоро изпълненото с творчески пориви родопско момче ще се сближи с тези неудовлетворени от живота млади хора и заедно с тях ще иска да даде естетически израз на етичните си възгледи чрез една отвличена символистична образност. Те всички бленуват за някаква „надземна красота“, блазени от измамната надежда, че в създавания от тях въображаем свят ще могат да осъществят себе си. За тези си увлечения поетът по-късно изповядва: „Не само аз, а и цялата наша „бохема“, кой повече, кой по-малко, всички имаха красивата самоувереност на знаменития хидалго, всички се смятаха колумбовци на още неоткрити светове. С Бодлер и Маларме или с Брюсов и Блок под мишница, ние бяхме убедени, че вършим велико дело, хипнотизирани от формулата, че „красотата ще спаси света“. — Наистина мъчно свързвахме двата края и често се сблъскахме с призрака на глада, но предпочитавме един красив заник пред една хубава вечеря. Един стих за луната струваше повече от една писарска служба. Ние бяхме „жреци“, а на жреците не прилича да се занимават с банална работа. . .“ Една изповед колкото показателна за психологическо-нравственото състояние на онова младо поколение, толкова и интересна като документ за настъпващото отрезвяване, довело и до пълно отричане на предишното символистично веруе.

Но докато се осъзнае тая горчива истина, докато се превъзмогнат каноните на утвърждаваната с такава ревност символистична поетика, през колко мъчителни терзания е трябвало да премине писателят, колко неумолимо е бил шибан и брулен от ледени ветрове, пред какви изпитания е бил изправян, едва задържал се на ръба на безднни пропасти!

Макар в юношеските си години да бе се възхищавал от поетическия свят на поети като Пушкин и Лермонтов, Вазов, Пенчо Славейков и Яворов, да бе обляхан и от социалистически идеи, обайвали така спонтанно цялата онази генерация творци, още с дебюта си в литературата през 1905 г. той се оказва в пълен плен на символистичната поетика. Последвалите стихосбирки „Видения на кръстопът“ (1914), „Меч и слово“ (1917), „Земя“ (1920) говорят за една своеобразна индивидуалистична нагласа, за реене из неземни светове, за романтични блянове и безплодни дирения. Но дори и тогава, когато тази отвличена мисловност и образност бяха обладали съзнанието и сърцето на поета, житейските страдания и неволи го връщат често към суровото ежедневие, изпълват го с мъчителни съмнения, с трагични възгледи. За тези свои драматични изживявания, пък и на ония негови събратя по житейска орис и творчески ламтежи, с които се е чувствувал съдбовно свързан, по-късно поетът ще изповядва: „Да се чувствуваш откъснат от цялата действителност — външно, вътрешно да живееш с най-дълбоките народни тежения, с тъмно и злокобно предчувствие за гибелни събития — такава бе психологическото състояние на нашата „бохема“. Несъмнено подобно признание, а то не е изолирано явление, ни подсказва колко противоречив е бил душевният свят на тази генерация млади творци, с какъв драматизъм са били изпълнени бляновете им да бъдат вестители на едно ново изкуство, което да откъсва хората от душната и потискаща капиталистическа действителност. Тук се корени очевидно и онова своеобразие, с което се отличава българският символизъм не толкова като естетика, колкото при конкретното реализиране на

неговата поетика, осъществявана върху една по-непосредна житейско-психологическа основа.

И наистина, ако се вгледаме по-дълбоко в стиховете от тия стихосбирки, изградени върху една твърде отвлечена образност, почерпана от античността и от митологията, не може да не почувствуваме отгласа на болезнени стонове и драматични сблъсъци, резултат сякаш на мимолетно просветление на съзнанието, когато етичните терзания са вземали връх и са тласкали към драматични самоанализи. Тогава пасивната съзерцателност, романтичните видения сякаш придобиват и една по-непосредна виталност, долавяме по-земни копнежи, хуманистичните му пориви стават по-реални, съдбата на околните, на родината вълнува по-непосредно сърцето на поета.

Тези проблясъци ще стават все по-осезаеми и все по-всеобхватни след суровите изпитания по време на трите войни, когато рухнаха хуманитарните илюзии, с които живееше интелигенцията ни, когато и народните маси прозряха много горчиви истини. Идете на Великата октомврийска революция и последвалите я революционни събития у нас и в чужбина още повече стимулират този отрезвителен процес на социално-класово съзряване, на културно-естетическо преориентиране, съпроводен от сурова преоценка на дотогавашни философски позиции, на нравствено-психологически състояния.

Тези събития и революционни идеи, зачестилите остри социални стълкновения, разтърсили съвестите на голяма част от европейската творческа интелигенция, изправят пред мъчителни, драматични размисли и българските модернисти. Те сякаш се пробуждат от някакъв кошмарен сън, слизат от „небесните висини“ на коравата земя, разбират всичката ефимерност на довчерашните си скрижали. Кой по-решително, кой по-бавно и мъчително започват да отхвърлят символистичните доспехи, изоставят досегашните си нравствено-естетически канони, заживяват със социалните проблеми на ония преломни години, вълнуващи не само националната ни творческа интелигенция. Тя започва настоятелно да търси своето място в големия двубой, който се разгаря с все по-голяма сила между прогреса и реакцията. Предишните мъчителни размисли, нравствено-социалната им неудовлетвореност сега прераства в дълбока тревога за утрешния ден, за съдбата на човека, на родината, на културата. Въпросът за критериите относно същността на етичното и естетичното, за призванието и дълга на твореца, на човека изобщо, все по-мъчително тревожи съзнанието им, не дава покой на гражданската им съвест.

Обществено-философското и идейно-естетическото преустройство, което преживяват такива видни световни писатели като Ромен Ролан, Анатол Франс и Анри Барбюс, Теодор Драйзер и Пабло Неруда, Ал. Толстой, Вл. Маяковски, Ал. Блок и толкова други бележити творци на художественото слово, става исторически неизбежно и за редица български символисти. Този обновителен процес засяга дълбоко и Л. Стоянов. Но при него той е съпроводен от противоречиви изяви, от мъчително преодоляване на инерцията, от напрегнати драматични търсения и размисли, докато съзре и стъпи по верния път. Макар чрез разума писателят да бе вече осъзнал сурови житейски истини и разбрал „пирамидалния строеж на човешкото общество, неговата египетска икономика“, художествено-творческите му изяви от началото на 20-те години на страниците на символистичните списания „Везни“ и „Хиперион“ все още не издават по-категорично обновителния полъх на тогавашната бързо революционизираща се обществена и духовна атмосфера.

Но колкото и мъчително да е отрезвяването, особено в областта на поезията, Л. Стоянов вече е облян от тая нова атмосфера, все по-ясно започва да разбира корените на социалните злини, които така дълбоко ненавижда. В ония години — първото десетилетие след войната — в дейността на бъдещия автор на „Холера“

наблюдаваме едно все по-открояващо се раздвоение и противоречие в разнообразните му изяви. Все още ненапълно преодолените стари естетически концепции се редуват с верни прозрения и проникновени съждения относно някои процеси в тогавашния национален и общоевропейски живот. Скоро белетристичните прояви на писателя се изпълват вече с подчертан социален патос. Колко показателна е в това отношение статията му от 1924 г. „Байрон и нашето време“. Верните му съждения за епохата, в която е живял английският поет, се съпътствуват с още по-верни характеристики за живота в следвоенна Европа. „И днес, както и тогава — пише Л. Стоянов, — демонът на насилието свирепствува в Европа; и днес, както и тогава, тържеството на разума е помрачено, правдата е потъпкана; и днес, както и тогава, силата е право и насилието справедливо. . . Отново дрънкат окови и се чуват стенанията на поробените. И днес, както и преди сто години, Европа стои пред нови пожарища и горко на нейните деца, ако те не подирят изход от днешния ад.“ Констатации и прозрения, наистина многозначителни, навеждащи ни на размисли и за по-късни времена, а и за онова, което днес става в капиталистическия свят!

Несъмнено неумолимата логика на общественото развитие го насочва към все по-верни социално-политически разбирания, към ускорено идейно естетическо съзряване. И ако този обновителен процес, както вече бе отбелязано, не се откроява така ярко и настъпателно в лириката, то белетристиката, разказите му, които той пише по същото време — „Отмъщението на Рафаил Давидов“ (1919), „Чайлд Харолд“ (1920) и най-вече „Милосърдието на Марса“ (1923), свидетелствуват, че вече е намерена онази проблематика, чиято художествена интерпретация ще му позволи да изяви новите си концепции за социални, етични и естетични ценности. Сега вече онова, което от години кълнеше в съзнанието му, разкъсваше душевността му, изправяше го пред драматични размисли, получава реален израз. Преломът става все по-неумолим, протестът на будната му гражданска съвест се издига все по-високо, хуманистичните му пориви се изпълват с все по-войнстващ патос, присъдите му над всичко, което унижава и потиска човешката личност, над жреците на войната стават все по-безапелационни. И неслучайно разказът „Милосърдието на Марса“, изграден върху реални жизнени ситуации, философски и нравствено-политически осмислени, и то чрез една своеобразно реалистично-романтична поетика, се възприема от тогавашните читатели като присъда и обвинение срещу погромаджите на народното антифашистко въстание от септември 1923 г.

Отсега нататък антибуржоазният, антивоенен патос в различните му в жанрово и тематично отношение творби ще зазвучава все по-настойчиво и стремително. Острите проблеми на непосредствената съвременност ще изпълват все по-всеобхватно мисловния и емоционален свят на писателя, за да се утвърди като един от най-непримиримите и безпощадни изобличители на буржоазния обществен строй с неговите институции и закони, изградени върху антихуманна, антидемократична основа, насочени към потискане и експлоатиране на човешката личност, на народа. Войнстващата закваска на писателя и общественика отсега нататък ще се изявява все по-властно. Непосредната действителност като арена на социални, политически, нравствено-психологически сблъсъци, на непреодолими страсти и първични инстинкти, на класови домогвания прониква смело във всичко, което излиза от перото на писателя, за да зазвучи в пълен синхрон с обществено-историческите революционизиращи процеси на времето, с основните координати и тенденции на литературното ни развитие, пък и с някои от ръководните насоки, характерни за световната прогресивна духовно-интелектуална мисъл.

Този прелом в световъзприемането, в обществено-философските и културно-естетическите му концепции се откроява особено релефно в онова, което Л. Стоянов създава през 30-те години. Той окончателно е скъсал с предишните си възгле-

ди относно същността и задачите на литературата и на критиката, относно дългата на хората на перото. Наблюдаваме как решително социално-нравствените, културно-етичните повели на времето се осъзнават все по-цялостно от писателя, за да им даде естетическо осмисляне от позициите вече на един дълбоко разбран реализъм, подхранван от животелните сокове на революционния хуманизъм, от духовната потребност за едно все по-непосредно общуване с обикновените люде и съпричастие към техните неволи. Още към края на 20-те години някогашният самотник и затворен в себе си индивидуалист започва да се чувства свързан със съдбата на своите отрудени братя и в една лирична изповед ще заяви без всякакво притворство, че не може повече да живее „без хора, без звъна на човешката реч“, че се чувства брат на хората от полето. Душевните му терзания вземат все по-определена отрезвяваща насока, за да осъзнае всичката несъстоятелност на програмата, застъпвана на страниците на „задругата „Хиперион“, на която доскоро той е бил един от стожерите. Стихосбирката „Земен живот“, която съдържа стихове, писани между 1928 и 1939 г., свидетелствува особено красноречиво, че вече и в областта на поезията е отхвърлен предишният художествен реkvизит, предишната отвлечена образна система. Все по-изострящата се идеологическа конфронтация в ония години, социално-класовата поляризация в българското общество, надигащата се реакция и в световен мащаб, пък и личното му битие — всичко вече напълно го е отрезвило, за да може да види нещата в реалната им същност, да разпознава кои са истинските причини за социалните несправди, които са враговете и кои — приятелите на народа, на човека, кои са виновниците за разпалването на омраза между народите, за хвърлянето им в гибелни войни, донесли адски страдания на милиони хора. И в стихотворението „Другари“ той самокритично, но и с вътрешно удовлетворение ще изповяда тези си изстрадани прозрения:

Разбрахме, другари, но късно:
не там, в полунощния мрак,
не там, срещу фронта навъсен,
не там беше нашият враг!

Сега вече предишният отвлечен хуманизъм се изпълва с ново бунтовно, революционно съдържание. Перото на писателя се подхранва от едно все по-изострящо се чувство за граждански и човешки дълг в борбата срещу всичко онова, което сковава човешкия дух, унижава човешкото достойнство, убива човешкия живот, подхранва първични инстинкти и гибелни страсти. Той вече е разбрал, че красотата, към която така страстно се стреми, идва само от битката в живота. В разгарящите се социално-класови борби той съглежда своето място на писател и гражданин. В трудовия народ, в социалистическото движение вижда оная сила, която е способна да преобрази света на справедливи начала, да реализира великите хуманитарни идеи. За разлика от някои други свои събратя Л. Стоянов минава на „отстрещния“ бряг окончателно и категорично, всецяло се включва в двубоя между реакцията и прогреса, за да стане негов пламенен радетел и войнстващ защитник. „Въпреки своите катастрофи историята върви към закономерност. Тъй и моята мисъл през зигзаги и противоречия стеснява своя кръг в един фокус — щастие за всички“ — пише Л. Стоянов в бележитата си статия „Малко автобиография“.

Будната гражданска съвест на писателя често го кара да подхвърля на преценка жизнено поведение и творчески принципи, да се вглежда в изминатия път, за да направи сурови изводи за себе си, за своето поколение, за хода на неумолимото обществено и културно развитие. И при всяка такава сурова равностетка ще се възема към нови и нови върхове в житейско-философското си умъдряване и естетическо съзряване. Дейността му ще придобива все по-широк спектър,

разнообразната проблематика на времето ще рефлектира дълбоко в съзнанието и сърцето му, личността му ще се утвърждава все по-внушително като централна фигура в духовния живот на нацията от третото десетилетие нататък.

Сега Л. Стоянов се включва активно в дейността на новосъздадения Съюз на трудовоборческите писатели, става един от дейните организатори на разрастването се антивоенно движение, особено сред интелигенцията, основава и редактира прогресивни вестници и списания, литературни сборници, пише обществено-публицистични остро полемични антибуржоазни, антифашистки статии, в разнообразни писания обосновава принципите на прогресивната литература и изкуство, чертае перспективите пред бъдещото развитие на националната и общочовешка култура, изучава и превежда творби от руската класическа и съветска литература и т. н. Изобщо бойкото му слово резонира все по-мощно във всички области на обществено-културния живот. И ведно с това създава най-значителните си произведения в стихове и проза, които по тематика и патос, по идейно-естетическа насоченост са ново явление в националната ни литература. В тях все по-ярко се откроява онова единство на писателя-хуманист и гражданин-антифашист, което единство ще се окаже така плодотворно не само в по-нататъшното му възможване като творец, но щесе утвърди и като ръководно начало в литературното ни и общо-културно развитие. Служенето с перо и слово на все по-интензивно зрещата социална революция става за Л. Стоянов смисъл на живота. „Людмил Стоянов знаеше какво ще му донесе това честно и смело преминаване на фронта на откритата борба против фашизма и реакцията“, той знаеше, „че можеше да го сполети участта на неговите другари Хр. Ясенов и Гео Милев. Но той не се огъна нито за момент. . . Макар при монархо-фашисткия режим да не бе член на БКП, той бе един от най-дисциплинираните безпартийни комунисти, беше щит на цялата антифашистка писателска група“ — пише един от организаторите на революционно-пролетарския литературен фронт през 30-те години Георги Караславов.

Разнообразната дейност на Л. Стоянов по онова време е колкото поучителна, толкова и плодотворна, дейност с непреходно значение, за съжаление недостатъчно осъзнато, за да бъдат направени онези обществено-философски, културно-естетически, социално-нравствени, общоидеологически и методологически изводи, които тя предполага и налага.

Изстрадал суровостта и безпощадността на буржоазното общество, сега Л. Стоянов се домогва до едно здраво историко-диалектическо мислене, осъзнава закономерностите на общественото развитие, социално-класовата същност на цялостната капиталистическа система. Просветеното съзнание на писателя вече е проумяло механизма, върху който се гради съвременното му общество, разбира колко са фалшиви етикетите на културност и хуманност, с които се кичи управляващата класа, изобличава нравствените парадокси на нейния морал. „Пирамидата на обществения и държавен механизъм е тъй зле нагодена, че ония, които успяват да се изкачат на върха, минават обикновено през трупове и счупени кости. Народът се третира като „население“, властта се разпорежда като в завоювана страна. Властници и банкери досмукват и последните сокове от народното тяло“, прогресивната мисъл се преследва, духовното творчество се ненавижда. Един неспирен „стремез за лично добруване, зловредни и долни амбиции, тържество на посредствеността и подлостта, обединени за борба с правдивото и честно слово — ето картината на днешната действителност. Прибавете към това и липсата на свобода, традиционното политическо насилие и напластените от десетилетия рутинни предразсъдъци и вие ще почувствувате нужда да извикате: „Въздух! Отворете прозорците! Дайте слънце, обнова, светлина!“ С такава политическа прозорливост и емоционална образност писателят рисува картината на буржоазната действителност у нас в началото на 30-те години, така

вярно вижда lika на всички онези, които опустошават душата, убиват мисълта, задушават човешкия прогрес.

Но писателят не се задоволява само с констатиране на злото, а ще призовава на борба за неговото премахване. С осъзнаване на същността на съществуващия античовешки социален механизъм расте и отговорността на всички прогресивни люде за неговото изменение. Всеки честен човек — пише писателят-хуманист и антифашист — трябва да изпълни дълга си за изкореняване на неправдата и порока, навлезли във всички гънки на живота, за да се разчисти пътят на прогреса. „Нужно е мъчително и дружно усилие, за да се отмести камъкът, паднал на пътя. Нека всички верни бъдат на своя пост“ — призовава той все със свойствената му образна и метафорична мисъл.

С все по-страстна непримиримост писателят ще възвестява и утвърждава новите социални идеи, които осветляват пътя на прогреса, дълбаят гроба на реакцията, изпълват с надежда сърцата на хората. Тези идеи излизат „от човешкото съзнание като млади птици, за да изкълват гъсениците на суеверието и отживелите предразсъдъци. Като воини се втурват в живота не за да убиват, а да пробуждат, не за да разединяват, а да свързват, да насочват неговото течение тъкмо по пътя, който води към първоизточника на идеите, към съвършеното и пълно разкриване на истината.“ Все са усилията на ония „тъмни сили“, на онези „безумци“, които си въобразяват, че тези спасителни идеи за човечеството могат да бъдат запалени с газ, за да изгорят!

И ако доскоро културно-публицистичните му характеристики на буржоазната система, с нейните язи и пороци, са в по-общ план, то когато фашизмът се утвърждава в Германия през 1933 г. като политически строй, Л. Стоянов е още по-дълбоко разтревожен и ще напише една от най-бойките си и проникновени статии, в която предупреждава за смъртната опасност, надвиснала над човечеството. „Фашизмът — язва на културата“ — така е омасловена статията, където страстно и образно, с дълбока развълнуваност очертава същността на фашистката идеология. Писателят е прозрял, че капитализмът ражда фашизм, че появата на това мракобесническо учение „е най-добрият признак за вътрешното разложение на съвременния капиталистически строй“, че „тази болест е органическа, рожба на непреодолими исторически и социални причини. Фашизмът сковава духа, убива човешката личност, задушавя всяка културна проява. Онова, което дава съдържание на един живот, на една култура, произведенията на мисълта, отразени в поезия, в музика, драма, роман и пр., при фашизма липсва напълно, защото фашизмът е застой, а не движение, той е обърнат назад, а не напред към новия живот. . . Неговото сгромолясване ще дойде заедно със сгромолясването на системата, на която е върховен израз.“ И той призовава всички демократични сили да се обединят за съпротива срещу надигащия се апокалиптичен звяр, срещу войната. Наистина, изисквало се е голяма смелост на духа, за да се излезе така открито срещу настъпващото чудовище, което изяжда всичко, изпречило се по пътя му. Може би това е една от най-смелите антифашистки статии, излезли в периодичния печат от перото на писателя по онова време — време на големи тревоги и изпитания за българската интелигенция, пък и за европейската култура изобщо.

С всяка години критицизмът у писателя се разширява, атаките му към всичко реакционно стават все по-непримирими. Бойкото му критическо перо засяга обществените, културните, философските, етичните устои на буржоазното общество с неговите държавни институции и социално-политически принципи. Някогашният буржоазен демократизъм и хуманизъм, в името на които бе обявена война на Средновековието, са се изродили, изпълнили са се с „всички чудовишни противоречия на капитализма и империализма, с техните изчисления — расовата гордост, безогледната воля на силния и безсмислицата на войната“. Високо рекла-

мираният буржоазен хуманизъм се е оказал „безсилен да преобразува обществото, да го направи „по-добро“; разкъсан от собствените си противоречия, той „преживява дълбока и неизлечима криза“, и за да се запази, влиза в съюз с начала и принципи, с които векове е воювал“. Макар да се старае да се яви под нова маска, неговият крах е неизбежен, защото е „отречен от законите на общественото развитие“. Човечеството е сито на самоизмами — продължава своите проникновени съждения освободилите се от предишните романтични илюзии писател. То „не вярва в никакви „висши“ закони; страданията го върнаха от облаците на твърда земя. То иска не отвлечена, а реална правда; иска не фиктивно, а реално равенство. Най-сетне, за да може да твори и да върви напред, то иска да ликвидира с всички лъжи и заблуди на хуманизма и идеализма, да бъде само ковач на съдбата си. То чака спасителния вихър, който ще отведе от погледа му последните мъгли на хуманизма, за да му открие чистото небе на бъдещето“ — така завършва статията „Краят на хуманизма“ (1933).

Разтревожената гражданска съвест на писателя се изявява по страниците на прогресивния печат почти всекидневно, образната му и логическа мисъл разкрива явите на буржоазния строй, зловещия образ на настъпващия фашизъм, подготвящ планомерно и садистично кървава касапница за човечеството. Пред тази смъртна опасност гласът му зазвучава все по-непримиримо и властно, призовава всички честни люде, общественици и писатели, хора на науката и културата, да вдигнат глас на протест, да се опълчат срещу страшното чудовище, да спасят човечеството от гибел, световната цивилизация от пълна разруха.

С такова изострено и разтревожено гражданско съзнание, с такива верни прозрения относно същността на развиващите се политически процеси съвсем естествено е било Л. Стоянов да се включи отрано и всеотдайно в разрастващото се по онова време антивоенно движение, за да се утвърди като един от най-непримиримите изобличители на българските и чуждите войнолюбци, като най-ревностен тръбач на мира, на разбирателството и сътрудничеството между народите. На събрания и митинги по села и градове, на международни конгреси и заседания, в множество статии в нашия и чуждестранния печат неговото слово — емоционално и образно — се издига в защита на културата, на прогреса, на мира. Макар Първата световна война да отваря очите на народите, „борбата за мир в сегашната платоническа форма ще си остане все тъй идеалистична и отвлечена, додето самите народи не възприемат като първа своя длъжност отказа от войната като система и право“, всеки помисъл за война ще трябва да срещне „организираната воля на ония, които тя преди всичко засяга — широките народни маси, които първи оросяват с кръвта си бойните полета“ — настоячиво призовава писателят. Той ясно указва, че призракът на войната „не е фантазия. Това е най-чиста реалност, и то реалност сатанинска. Пред тази най-реална опасност трябва да забият всички камбани, да се пробудят всички заспали съвести, всички воли, способни да ценят силата като творческа, а не като разрушителна ценност, всички човешки сърца, родени да бъдат не тор на земята, а нейна радост и надежда! Ето към това зовем ние — към пробуждане — утрешни жертви на бездушния Марс“ — така завършва написаната с рядък публицистичен дар, с безапелационен тон статия „Vivos voco“ (1933).

На световния конгрес на писателите за защита на културата, свикан в Париж през 1935 г., с национална гордост Л. Стоянов изтъква приноса на българския народ в съкровищницата на културата и прогреса, припомня подвига на Г. Димитров на Лайпцигския процес, отново характеризира човеконенавистната фашистка идеология, чиито апологети и в България преследват всяка честна мисъл, безчинствуват над прогресивните хора, призовава писателите от цял свят да следват демократичните традиции на големите класици на словото. „Хората на интелектуалния труд — литератори, публицисти, художници — най-добре разбират

ценностите на културата, мъката на тяхното създаване, ролята им в духовното извисяване на човека. Там се пада длъжността да предупреждават, да проповядват, да убеждават“, да мобилизират силите на прогреса срещу реакцията. Все с такава вълнуваща настойчивост гласът му ще звучи и на конгреса в Мадрид, свикан две години по-късно (1937), където под тътена на фалангистката артилерия и детонацията на бомбите са се събрали най-големите световни писатели, за да призват човечеството на отпор срещу непосредно грозящата го опасност.

Нима трябва да се припомня колко актуално звучи тази неуморна и във висша степен хуманна дейност на Л. Стоянов и в наше време! Нима неговото вълнуващо, предупреждаващо и разобличаващо слово не се включва в разтревожения и всеобхватен повик на прогресивната световна интелигенция да бъдат обуздани жреците на приближаващата нова война! Няма друг български писател наистина, който да е работил с такъв размах, с такава убедителност и всеотдайност против поплъзновенията на всички и всякакви войнолюбци и гробокопачи на човешкия прогрес. Ето една страна от дейността на Л. Стоянов, която сякаш се позабравя, когато се очертава мястото му в развитието на националната ни култура и литература, ролята му в защита на европейската и световната цивилизация.

А той бе именно човекът, който, когато Хитлер запали Втората световна война, от страниците на „Литературная газета“ (1940) отправи открито писмо до американските писатели, призовавайки ги на обща борба с цялото прогресивно човечество в защита на мира, както и против онези, които изопачавали истината за съветската държава и по този начин услужвали на световната реакция. Разпаленият от Хитлер пожар налага и на американските писатели да бъдат бдителни, да казват истината на хората, да разобличават инсинуациите срещу страната на социализма — знаме на мира. „СССР е страната, где то се осъществява съветската култура. Неговата сила, могъщество, прогресът му във всички области са общопризнати. . . Народните маси в целия свят не само му съчувствуват, но знаят, че Съветският съюз осъществява тяхното бъдеще. . .“ Буржоазията се мъчи да издигне китайска стена за всичко, което иде от СССР. Пред писателите стои задачата да разкриват истината, пълната истина за съветската страна, която рагува за мирно сътрудничество между народите и се бори срещу всяка експлоатация и потисничество — национално и социално — се казва в обръщението към писателите на Америка. Изисквало се е наистина голяма гражданска смелост да се отправи такъв апел в онзи момент, когато буржоазните власти у нас все по-ясно се свързваха с немския фашизъм и преследваха всеки глас, подкрепящ политиката и културата на съветската държава.

На отгравения му въпрос: „Как преминахте към обществена дейност? Кои са основните причини, които Ви принудиха да вземете в ръце „Ювеналовия бич“?“ — Л. Стоянов отговаря, че самата действителност, сред която е живял, го е тласкала към това: изпитанията по време на катастрофалните войни, безчинствата на „личния“ режим, страданията на народа, фашистският преврат на 9 юни, Септемврийското въстание и последвалите насилия, издевателства, разстрели и бесилки. „Мислите ли, че всичко това не може да засегне една чувствителна съвест, която милее за народа си, че тая ужасна народна драма би оставила равнодушен един писател, който при това иде от най-дълбоките низини на народа? . . .“ Аз съм правил това, което ми диктуваше чувството за правда и справедливост, омразата ми към буржоазния строй и презрението към прогнилата Кобургска династия. То не беше никакво „решение“, а последователно живо отношение, влизане във война с всички реакционни сили в нашата страна за по-добро, по-светло бъдеще.“

Ако обществено-публицистичната и общокултурната дейност на Л. Стоянов още от началото на 30-те години говори за дълбоки трансформации в социално-философското му мислене, за осъзнаване и възприемане на основни принципи и идеи на съзряващата и у нас социалистическа революция, то подобни дълбоки трансформации наблюдаваме и в литературно-критическите му и естетически възрения. Отпратени са вече в забвение предишните символистични канони, от позициите на които години наред съдеше за художествените ценности. Сега вече той е застанал на здрави реалистични принципи, вярно разбира къде се коренят причините за непреходната значимост на националната и световната класика, кое обуславя появата на значителни произведения и в нашата съвременност, кои са онези жизнени проблеми, които следва да бъдат художествено претворявани, за да могат да възбудят съвременни и идни поколения. И тези свои правдиви теоретико-естетически концепции той ще възвестява и утвърждава в десетки и десетки статии, рецензии, есета и всякакъв род писания, за да се утвърди като един от най-активните дейци на прогресивния литературен фронт, един от онези, който и с критико-оценъчно, и с художествено слово ще чертае пътя за развитие на националната демократическа естетическа мисъл, на революционно-пролетарската литература, на литературата на социалистическия реализъм.

Многократно и в твърде разнообразни форми Л. Стоянов обосновава приемствеността в литературния процес, но и новаторската същност на създаваната в ония години социалистическа литература. Тази нова литература не служи на абстрактни идеи, на химерични идоли, на нея са чужди романтично-сентименталните илюзии, тя дири път към суровата житейска действителност, за да възвее човешките страдания, борби и стремежи. С рядко проникновение писателят чертае насоките на бъдещото изкуство, остро критикува онези, които създават формалистични, шовинистични, антиреалистични произведения, несъгледващи перспективността на революционно-пролетарската, социалистическо-борческа литература. А тая литература именно се вдъхновява от усилията на човечеството да преустрои живота на трудови основи, осъжда всяка експлоатация и потисничество. Той призовава съвременните български писатели да осъзнаят своята роля като „барометър на обществените настроения“, да почувствуват с ума и сърцето повелата на времето и да създават творби, в които да пулсира животът, да бъдат наситени с прогресивно-революционна идейност, да мобилизират силите, насочени към изменение на социалната действителност, изпълнена с толкова много недъзи и пороци, разкъсвана от неразрешими противоречия.

Колкото и критически да преценява литературния живот от началото на 30-те години, той гледа с вяра в бъдещето, обнадежден е от факта, че все повече млади писатели започват да живеят с остри социални и нравствени проблеми на епохата. Високо заявява, че дочерашната „откъсната от живота, статично-съзерцателна“ литература вече „изглежда като анахронизъм“. Неумолимо се ражда нова лирика и белетристика, „избистря се нова, по-близка до живота художествена правда; явяват се писатели с остро око за онова, което става около тях, чиято мисъл не коленичи пред остарели идоли, но дръзко сменя маската на лъжата, с изкусен замах разрива канавата на живота, за да открие възлите на обществените противоречия“. Л. Стоянов вече ясно вижда двете линии в съвременния нему литературен живот — реакционната и прогресивната, — обосновава неизбежната гибел на първата и тържеството на втората. Как правдиво писателят очертава характера на тази все по-разцъфтяваща прогресивна литература в статията „Ново изкуство“, как вярно говори за задачите на литературата в статията „Литературата е критика на живота, а не предмет за забава“, как трезво съди за очертаващия се широк „път на социалната лирика“, с какъв революцио-

нен „литературен манифест“ излиза през 1934 г., когато започва да редактира вестник „Щит“: „отхвърляне принципа „изкуството за изкуството“ като принцип реакционен, борба срещу фашизма, което значи борба срещу войната, като едното и другото са израз на най-висшия стадий в развитието на капитализма, признаването на съветската култура като единствена пазителка на най-ценното богатство на човешката мисъл“.

Няма съмнение, че за така стремителното минаване на Л. Стоянов върху позициите на най-прогресивната, на материалистическата естетика благотворно въздействие е оказало все по-тясното му сродяване със съветската литература. Ней той ревностно чете, превежда и популяризира въпреки цензурните ограничения и полицейските преследвания. Познавайки каква благотворна роля е изиграла някога руската литература за развитието на националната ни книжнина, сега той предупреждава, че е истинско нещастие за народа ни, гдето не може да общува със съветската художествена и теоретическа мисъл, така необходима за съвременния ни духовен живот. „Дайте достъп на съветската книга“ — така онаследява Л. Стоянов статията си, в която обвинява българските управници, че от страх пред „болшевизма“ са наложили строга карантина спрямо съвременната руска литература, лишили са българските писатели, интелигенцията ни от възможността „да следят мощния прогрес и небивал литературен разцвет, който се забелязва в Съветска Русия“. „Съвременната руска литература, театър, кино, критика и наука дават съдържание на една нова култура, която ние като съвременници сме длъжни да познаваме“, за да „не оставаме назад от времето, да не изпускат от очи съдържанието на епохата. . . Нещастната българска буржоазия — четем по-нататък в тази бележита по съдържание и патос статия — си е глътнала езика от страх да не би с романите, статиите, поезията и науката, със списанията и вестниците на новата съветска общественост да прехвъркне у нас бацилът на „болшевизма“, като че той не се насажда по-сигурно от нейната собствена некадърност и глупост.“

Съветската литературнокритическа и теоретико-естетическа мисъл му помага да разбере важни закономерности на литературното развитие, да подхожда конкретно-исторически към литературното наследство, да разкрива органическите недъзи на буржоазната естетика и идеология, да осъзнае новатарската същност на социалистическия хуманизъм, на социалистическата култура. И той не един път ще обосновава необходимостта от ново, революционно, действено изкуство. „В един момент, когато хиляди и хиляди страдат за най-насъщното, да им се поднасят префинените словоизлияния на празни души, ако не е провокация, най-малкото е светотатство.“ На онези, които все още били в плен на непреодолени индивидуалистично-модернистични увлечения, той заявява, че новата епоха изисква и една нова поезия, че „се заражда и все повече крепне социалната лирика“, гдето „естетическият момент се среща с етичния“, „лирика, която се вдъхновява от борбата „за по-добро бъдеще на обезправеното човечество, нападнато от гарваните на реакцията, на насилието и произвола“. Само онзи поет може да разчита на успехи, „който се доближи най-вече до сърцето на народа“. Подобни мисли непрекъснато срещахме в многобройните статии на писателя от 30-те години насам.

С изменението на жизнените условия, на социалната действителност се изменят и естетическите потребности на човека, на обществото. Усвоявайки всичко онова от предходното духовно наследство, което има прогресивен, демократичен характер, а именно проявеното критично отношение към обществените недъзи, към престъпленията и пороците, готовността да се служи на правдата, на народа, на социално прогресивното и нравствено извисеното, новата революционна литература, опирайки се на всички тези идейно-естетически завоевания, следва да отиде по-напред, да разшири тематичния си диапазон, да осмисли от нови об-

ществено-философски, нравствено-емоционални позиции обществените процеси, житейските явления, идейно-психологическите сблъсъци и терзания — пише Л. Стоянов. А това предполага съвременният писател да има верни разбирания относно закономерностите в развитието на човешкото общество, както и относно обективните и субективните предпоставки, обуславящи създаването на жизнено правдива, революционно мобилизираща литература. Съзнавайки колко трудно се постига всичко това, Л. Стоянов намира за неоснователна критиката на Ив. Мешекон към пионерите на тая нова литература, „които се борят доблестно за идеите си и често жертвуват спокойствието си, дори живота си. Тази възрастваща литература, устремена към бъдещето, има нужда от критика на почвата на съвременната действителност с нейните нови културни и литературни задачи.“ Основен принцип на трудовоборческите, т. е. революционно-пролетарските писатели, е да поведат борба „срещу насилието, срещу ограничения на свободата, на мисълта и творчеството и всеки опит на фашизма да задуши отдавна осветените насоки на човешката мисъл и задачи на общественото развитие“. Те следва да се борят срещу варварската капиталистическа система и нейното изчадие — войната — за защита на новата съветска култура.

Като се спира на обсъжданията, станали на световния конгрес на писателите за защита на културата в Париж, Л. Стоянов пише специална статия под наслов „Поуки и перспективи. Литературната 1935 г.“. Тук той отново сочи пътя, който трябва да следват българските писатели — „да разкъсват паяжината на еснафското благополучие и се преизпълнят с размах и здравия критически реализъм на големите майстори от миналото“, създали класически произведения в стихове и проза. За съжаление, вместо да подемат традициите на онези, които са дали лице на националната ни литература — Раковски, Каравелов, Ботев, Вазов, Алеко, Яворов, Дебелянов, Гео Милев, Смирненски и др., редица писатели „все още витаят в звездните сфери на идеализма“, робуват на рутините, затворени в „черупката на старата безидейност“. Моментът изисква те да се сепнат, да се приобият към новите обществени и идейни тенденции, да преустроят естетическото си мислене, за да създадат нещо трайно, значително. Защото само онова произведение може да вълнува и влияе, което не скрива истината за живота, „а безпогрешно я изявява, не гони евтини ефекти, а дири същността, т. е. корена на злото“. И тази нова идейност, суровата жизнена правда трябва да бъдат превърнени във висока художествена форма, защото само пълноценната художествена творба, т. е. когато значителното жизнено съдържание намери съответна висока естетическа интерпретация, може да въздейства върху съзнанието и чувствата на читателя. Ето, до такива идейно-естетически висоти се бе домогнал Л. Стоянов в средата на 30-те години, когато все още се водеха спорове относно същността и характера на социалистическата литература, когато още не бяха окончателно преодолени някои вулгарносоциологически рецидиви. Несъмнено принципите, утвърждавани от него, не са загубили нищо от своята значимост, те са в съзвучие с едни от най-високите завоевания на материалистическата, на социалистическата теоретико-критическа мисъл.

Така след много романтични илюзии, индивидуалистични стремежи, лутания и дирения писателят вече е окончателно завършил своето обществено-политическо и идейно-естетическо преустройство. За три десетилетия той извървява дълъг и мъчителен път — от индивидуализма и символизма през реализма стига до социалистическия реализъм, до идеите на комунизма.

* * *

Това плодотворно преустройство се наблюдава и в художествените творби, които той пише в ония години, макар че не във всичките то се откроява с такава

идеологическа категоричност и методологическа целеустременост. Но това е сякаш закономерност в националното ни литературно развитие. И в предходните епохи мнозина от писателите ни са осъзнавали и утвърждавали по-цялостно принципите на нови идейно-естетически системи, отколкото им се е удавало да ги осъществят в непосредствената си художественотворческа практика. Във всеки случай новият етап в общественно-политическото и философско-естетическото съзряване на писателя идва да оплоди и насочи по нов път усилията му да опоектизира обществени и лични изпитания, социални и нравствени терзания, конфликти. За този идейно-естетически прелом свидетелствуват и вълнуващите, наситени с дълбока мисловност и емоционалност стихове от сборката „Земен живот“, и жизнено правдивите разкази от сборниците „Женски души“, „Бич божий“, „На преден пост“, и романизираните биографии на Левски, Бенковски, Стамболийски, както и повестите „Мехмед Синап“ и „Сребърната сватба на полковник Матов“ и най-вече „Холера“. Тези поетически и белетристични творби ведно със стотиците му литературнокритически и културно-публицистични статии заслужено му спечелват име на войнстващ писател-антифашист, на страстен изобличител на онези сили, които раждат войните и причиняват на хората адски страдания, извисяват го като искрен радетел за жизнено правдиво, революционно действено изкуство. Новите идейно-естетически позиции, на които застава, му дават възможност да види и разкрие съществени страни от проблематиката на времето, художествено да претвори обществени и битови отношения, социални, национални, психологически конфликти, трагизма на човешката личност в буржоазното общество, изпращана с престъпно лекомислие на неизбежна гибел от жреците на войната. Изобличението и протестът, философско-психологическите анализи на жизнени ситуации и морални терзания, призивите към един нов войнстващ хуманизъм са органически вплетени в канавата на белетристичните му творби. Те свидетелствуват и за един твърде широк диапазон от образи и похвати, от форми и средства, чрез които писателят реализира общественно-естетическия си замисъл. Дори и на тематика от предходни времена той умее да придава съвременно звучене.

И ето ние наблюдаваме как в повестта „Мехмед Синап“ с една романтична приповдигнатост той възкресява картината на народните бунтове в Родопите срещу турския феодален гнет в края на XVIII в. Очевидно авторът, който изцяло е потопен в своята съвременност, неслучайно се насочва към подобна историческа тема. Чрез нея той ще иска да пробуди борчески устрем и у новите поколения, които също страдат от социални неправди. От по-друго естество и в по-друг план е интерпретирана тематиката в повестта „Сребърната сватба на полковник Матов“. Със завидна психологическа угъбеност авторът разкрива душевността на определен слоев от тогавашното общество, разголва фалша, моралната поквара, идейната нищета, еснафщината, общественно-нравствената деградация, навлезли в бита и душевността на отделните буржоазни прослойки в условията на настъпващия фашизъм. Писателят показва рядка способност да разнища психиката на хората от другия лагер, да разбира и изобразява тяхната обществена драма, човешката им трагедия, безсилието на някои интелегентски кръгове да се освободят от омотаващата паяжина на буржоазното филистерство.

Обаче произведението, в което Л. Стоянов се домогва до най-значителни общественно-политически характеристики, до проникновени психологически дисекции, до философско-естетически обобщения, е безспорно повестта „Холера“, добила славата и на ярка антивоенна творба в световната литература. Трагично-драматичното повествование ни разкрива всички ужас на войната от 1913 г., разпалена от царската шовинистична камарила, звучи като неумолима присъда и проклятие над безумните военни кръвопролития. Тук писателят е постигнал пълно единство на общественно-философски и идейно-естетически възгледи. От

това единство именно се ражда тази бележита творба. С разтърсваща, внушителна образност, с ужасяваща суровост са дадени страданията на покрушените от зловещата болест безименни войнишки маси. Подобно на „Огънят“ на Анри Барбюс в „Холера“ са изведени на показ мъките и стенанията, кошмарните видения на обикновените облечени във войнишки мундир хора, изпаднали в предсмъртна агония, чакащи неизбежната си гибел. Сам участник във войната, непошаден от бацила на ужасната болест, непосредствено видял зловещия образ на смъртта, писателят ни рисува такива картини, които карат и най-хладнокръвния читател да потърпне от вълнение, да се стъписа и изуми. Каква безапелационна присъда над обществения строй, който ражда войните! Какво предупреждение за човечеството да не позволява избухването на нови войни! Повестта представя рядко завоевание на литературата с антивоенна тематика не само в национален, но и в световен мащаб. Преведена на толкова много езици, тя спечелва слава за писателя като проникновен изобличител на войната, носеща само разруха и страдания за хората. С тази си бележита творба Л. Стоянов се нарежда сред най-големите писатели-хуманисти на XX в., чийто глас и днес звучи като сурово предупреждение срещу новите жреци на Марс. Всичко в тая повест е осмислено от позициите на един революционен хуманизъм, затова тя и днес продължава да вълнува и да напomia за бдителност и неотстъпна борба срещу пъклените домогвания на всички и всякакви войнолюбци.

Безпощадният критицизм, който пронизва почти всичко, писано от Л. Стоянов от 30-те години насам, се откроява и в опитите му да даде драматургична трактовка на някои от проблемите на своето време. В това отношение се откроява комедията „Вълците пазят стадото“ (1937). Тук отново писателят подлага на остро изобличение буржоазното общество с неговия корумпиран обществен строй, нравствена деградация и духовна убогост. Извадени са на показ хора, които извикват и отвращение, и съжаление, и ненавист, и съчувствие, защото са жертва на една обществена система, която подхранва подобни уродливи явления. Както и преди, Л. Стоянов ще прибегва и по-късно към този литературен жанр, макар че не там е неговата сила на писател-художник, затова и той не внася нови черти в писателския му образ.

И през най-тежките години на Втората световна война, когато буржоазните власти се опитваха не един път да сплашат писателя-антифашист, да пречупят перото му, да сломят волята му, интерниран и преследван, той не напуска никога своя боен пост. Воюва, бори се непримиримо за дълбоко осъзнатите и изстрадани идеали и с критико-публицистично, и с белетристично, и с поетическо слово. Стига само да си спомним десетките му статии от ония години или стихотворението „Буря“ (1940), или пък романа „Зазоряване“. Вече самите заглавия свидетелствуват за замисъла на автора, за патоса на лиричното и белетристичното повествование.

Закаленият в борбите поет бе наистина щастлив да дочака и неумолимо настъпващото „зазоряване“, и очистителната революционна „буря“. Сега от перото му ще излязат нови творби в стихове и проза, нови литературнокритически и обществено-публицистични статии, за да се извиси като възторжен създател на новата ни социалистическа култура.

Трябва наистина човек да се пренесе в онова време — време на политическо и икономическо потисничество, на полицейски произвол и страшни беззакония, когато се преследва всяка демократична идея, всяка прогресивна изява, за да се разбере какво мъжество и нравствени сили са се искали, за да се излезе така открито срещу самите устои на буржоазния строй. Били са необходими стоически усилия, мъжествена воля, умение и такт, за да се отбият атаките на буржоазната преса, полицейските и цензурните преследвания. Налагало се е да бъдат използвани и различни форми, да се навлиза в различни области на

културната ни история, за да се избягнат ударите и се постигне целта. „Това беше в същност истинска война със своя собствена тактика и стратегия, с настъпление и отстъпление, само без преговори за мир. Като се събудех сутрин, аз се виждах окръжен и атакуван от няколко места във вестниците на Сговора и по-късно на Обновата. По необходимост аз трябваше да отговарям, за да защитавам позициите и разбиранията си. И прилагам предимно нападателна тактика. Сарказмът и иронията изпълняваха ролята на бронираните машини. Там, където противникът насочваше вниманието на полицията, аз подчертавах литературната и културната част на спора или пък навлизах в „двувластната“ област на Възраждането: тук фашистите също предявяваха известни права. Не щадях никого и това държане ми създаваше авторитет дори между хората на властта и тяхното разположение към мене понякога, когато беше необходимо, аз изпълнувах. До 1934 г. нещата вървяха горе-долу благополучно, но с установяване на цензурата или на т. нар. „контролна секция по печата“ положението се влоши. Тук формите за воюване се измениха и трябваше да се изработва друга стратегия.“ И в тази непрестанна и все по-разгаряща се война сили и упование писателят е черпил от съзнанието, че се бори за правдата и щастието на хората, както и във вярата, че скоро ще настъпят дълбоки изменения в националния ни обществен и литературен живот, че по силата на историческото развитие буржоазната система е обречена на гибел.

* * *

И в условията на социалистическа България Л. Стоянов продължава да бъде еднакво активен и като писател-художник, и като литературен критик и публицист, и като обществен и културен деец. Още в първите дни след социалистическата революция неговият поетически глас на радост и възторг се слива с възгласите и ликуванията на целия свободен народ, за да възплати в стихове и проза чувствата на върховно удовлетворение от сгромолясването на фашизма, от историческия подвиг на Съветската армия, от започналите социалистически преобразования в нашата родина. И отново писателската му съвест ще се възбунтува срещу опитите на световния империализъм да подпали нова война, да потъпче свободата на малките народи. Всичко, излязло от перото му, продължава да бъде пронизано от един неизменен воинствуващ хуманизъм, с тревожни размисли за съдбата на човечеството. С дълбока гражданска развълнуваност се сочат противоречията в капиталистическия свят. Стихосбирката му „Отвъд желязната завеса“ (1953) е показателна в това отношение, подказва ни за нови черти от поетиката на писателя.

И след 1944 г., в продължение близо на три десетилетия, обаятелната, релектираща и извикваща уважение личност на Л. Стоянов ще срещнем винаги там, където се разискват въпросите на литературата и културата, на обществените и духовния прогрес, на световния мир, на дружбата между народите. „Трябва да израснем много в сравнение с миналото, за да изпълним големите задачи, които ни поставя нашето време“ — призовава писателят своите колеги, настоявайки да се включат всеотдайно в цялостното преустройство на страната ни на социалистически основи. По думите му „победата на Девети септември измени само характера на борбата, като от отрицателна я превърна в положителна, градивна“, но изискваща още по-голяма отзивчивост към всичко, което засяга народната съдбовност. „Борбата с тъмните сили на реакцията не е престанала и тя ще продължи, докато силите на империализма продължават да тъпчат правата и свободите на народите, докато има поробени колониални и експлоатирани народи.“ Оттук и новите задачи пред всички хора на перото, на интелектуално-творческата мисъл и слово. Цялата им дейност следва да бъде в съ-

звучие с новия етап на общественото, културно-естетическото и общоидеологическото ни развитие.

И сега, както и през 30-те години, Л. Стоянов е все така актуален в разнообразните си писания. На чисто литературните проблеми той умее да даде подчертано обществено звучене, от отделните художествени факти да направи по-общи изводи със социално-историческо, нравствено-психологическо, идейно-възпитателно значение. Винаги се стреми да посочи обществено-идеологическия смисъл на литературното произведение, да обоснове къде се корени непреходимата значимост на класическото литературно наследство, ролята, която то може и трябва да играе за развитието на новата социалистическа литература. И в това отношение той непрестанно ще сочи указанията на класиците на марксизма-ленинизма, както и примера на съветската литература, на големите европейски писатели. Все така убедителен и актуален е той и когато обосновава колко несъстоятелни и парадоксални са разнообразните естетско-формалистични теории, колко вредни за духовния прогрес са произведенията, изградени върху антинаучни, мистични, ирационални възгледи за човека и обществото. Многобройните му статии, посветени на наши и чужди писатели от по-далечното или по-близко минало, издават една широка историко-литературна и критико-естетическа ерудиция, умение да се уловят най-интересните страни и моменти от жизнения и творческия път на разглеждания писател. Макар и писани най-често по повод на чествувания, тези статии далеч надхвърлят обикновения юбилеен характер, проникновено очертават и онова, с което творецът продължава да живее и в ново време, да въздейства на читатели и писатели, върху духовния живот изобщо. Открояват се и усилията му да посочи основни принципи и закономерности на литературното развитие. Литературните процеси винаги свързва с обществено-политическото и общокултурното развитие на епохата, отдавайки еднакво значение и на обективно-историческите, и на индивидуално психологическите фактори и предпоставки при обяснение генезиса и характера на литературната творба. Смисъл, критерий и оправдание за появата на една или друга творба той намира само тогава, когато тя претворява жизнената правда — в нейното богатство и многообразие, — когато има подчертано нравствено-социално звучене и може да съдейства за извисяване на човека и пробуждане на високохуманитарни чувства. И сега той неведнъж указва на необходимостта жизненото съдържание да бъде претворено в съответна висока художествена форма, за да може произведението да въздейства върху цялата душевност на читателя, да придобие траен естетически смисъл.

Въпреки своя обзорен и най-често общокултурен характер статиите на Л. Стоянов, посветени на едни от най-значителните ни писатели от Освобождение-то насам, дават възможност да се почувствува не само най-физиономичното у тях като граждани и художници на словото, но и да се види богатството на националната ни литература, нейното основно звучене като израз на народната съдбовност, на сложните и противоречиви процеси, съпътствували историческото ни битие. Съвременник и другар на повечето от писателите, за които пише, Л. Стоянов с умение разнообразява изложението за техния жизнен и творчески път с лични спомени и наблюдения, открива ни интересни черти от външния образ и вътрешния свят на твореца. Тези негови литературоведски писания привличат вниманието ни и с образната си мисъл и жив език, с богатството от стилово-езикови похвати и форми, с актуалния си граждански патос. А и онези, които третира по-обща литературни въпроси, наложени от потребностите на момента, се отличават с верни концепции за същността и значението на прогресивната литература, както и относно основните принципи на марксистическата естетика. Разглеждайки връзката, приемствеността между критическия и социалистическия реализъм, Л. Стоянов указва на необходимостта съвременните ни пи-

сатели да изучават опита на националната ни и на световната класика, на големите майстори на художественото слово. Но заедно с това подчертава, „че без марксистко-ленинска идеология, без ясни естетически и социални възгледи писателят днес не може да се справи с крайно сложната карта на действителността, да твори и едновременно да проверява правилността и правдивостта на това, което изобразява, образите, характерите, отношенията, целия сбор от въпроси, които се роят в главата му като пчели около кошер. Социалистическата идеология за нашия социалистически писател би трябвало да се смята като нещо основно, решаващо за неговото творчество. Той ще прави грешки — защото теорията не може да го направи безпогрешен, — но ще се учи от грешките си и ще върви напред.“

Разбира се, както художествените произведения, така и литературнокритическите и културно-публицистичните статии на Л. Стоянов носят печата на времето, когато са писани, отразяват степента на авторовото обществено-философско и идейно-естетическо съзряване, както и общото равнище на теоретико-критическото мислене. Затова и към тях трябва да се подхожда конкретно-исторически, да се разглеждат на фона на цялостния ни духовен живот, за да могат да бъдат вярно видени и обяснени както завоеванията, така и слабостите им от едно или друго естество.

Л. Стоянов е един от малпината българи, който бе във връзка с толкова много чуждестранни хора на литературата и културата. Десетилетната му дейност като писател-антифашист, участието му в международни конгреси и срещи в защита на мира и културата го обличават с най-изтъкнатите писатели-хуманисти, борци за мир и демокрация. С тях той общува и ги осведомява за богатствата на многовековната и съвременната българска литература и култура. А, от друга страна, запознава българските писатели и читатели с делото на тези големи факлоносци на прогреса и мира.

До последните дни на своя живот Л. Стоянов бе изпълнен с една учудваща творческа енергия. Под различни форми той се откликваше на най-тревожните проблеми на момента, които вълнуваха умовете и сърцата на народа ни, на човечеството. И този отклик бе винаги енергичен, идейно осмислен, подхранен от една дълбока тревога за утрешния ден и с вяра в светлото бъдеще на човечеството, въпреки сатанинските планове на реакционните сили да въвлекат човечеството в нови кръвопролития.

И с тази страна на многообразната си и плодотворна дейност личността на Л. Стоянов се откроява ярко на фона на националния ни литературен и общокултурен живот. И всеки, който ще се заеме да изследва процесите на общественото ни и духовно развитие, културно-естетическото и общоидеологическото съзряване през последното полустолетие, неминуемо ще трябва да обърне поглед и към наследството на писателя в тази област. Неговото значение за прогресивното, демократично развитие на българската литература и култура е не малко, а може би и по-голямо от това на художествените му произведения. Тая дейност е поучителна не само с широтата на проблематиката, с прогресивната си идейност и вярна методологическа насоченост, но и с целия си гражданско-хуманитарен борчески патос. И тук се откроява образно-емоционалната мисъл на писателя, богатата му стилно-езикова палитра, вълнуващото му слово. Всичко ни говори за един неспокоен и търсещ ум, за вълненията на една будна и непримирима гражданска съвест, за прозренията на един войнствуващ хуманист, в чието дехо са намерили своеобразен синтез проблемите и тенденциите на ония динамични и преломни десетилетия на нашия век.

За тази жизнена и творческа активност на писателя, и когато бе вече на преклонни години, свидетелства и работата над романа „Детство, младост, война“. По своя широко обхванат замисъл това епично платно трябваше да представлява

ва своеобразна художествена хроника на времето, през което расте и възмъжава, формира се гражданинът и творецът Л. Стоянов, една непосредствена изповед за преживяно, видяно, изстрадано и прозряно. За съжаление тази идея не можа да бъде осъществена в пълнота. От излязлата първа част на оригинално замисленото историческо повествование ние узнаваме за началните етапи от жизнения път на писателя, описани на фона на семейно-битовата и обществена атмосфера. Разказът ни сродява и с вълненията, тревогите, страданията и надеждите на близки и по-далечни люде, които подобно на семейството на бъдещия писател са били принудени да напуснат родни огнища, за да търсят подслон в освободена България. Но и тук те скоро ще се сблъскат с нови несгоди, ще изпитат нови разочарования от морала на тогавашното буржоазно общество. Автобиографичният разказ ни внушава много от националните и социалните вълнения на времето, подсказва ни за трагизма и драматизма на онова поколение, което израства в края на миналото и началото на нашето столетие и което трябваше да изстрада пороците и корупцията на буржоазната политическа система, разрухата от войните. Към живота в онова време сега писателят подхожда с една житейска умьдреност и обществено-философска извисеност, но все с присъщата му непримиримост към всяка пошлост, към всяка неправда, към цялостната социална система, довела до такива национални катаклизми и нравствено-политически сътресения. Затова и повествованието далеч надхвърля рамките на традиционния мемоарен жанр. Съкровената изповед за лична и обществена орис преминава в разгърнат разказ за важни моменти от народната ни съдбовност. От позициите на един богат жизнен и творчески опит писателят ни пренася в онова минало, но ни навежда и на размисли за настоящето, пък и за бъдещето. Затова не може дълбоко да не скърбим, че преждевременната смърт отне възможността на писателя да завърши така сполучливо замислената епична творба, която би ни дала и нови знания за епохата, а би обогатила и с нови истини историческата памет на народа ни, би прибавила нови страници към националната ни художествена летопис.

Очевидно не всичко, излязло от перото на Л. Стоянов, ще издържи проверката на времето. Но различните в тематично и жанрово отношение произведения са документ за епохата с нейните социални, нравствено-философски вълнения, с нейните житейски страдания и психологически изживявания. Те свидетелствуват за една личност, брулена от много ветрове, преминала през много изпитания, за да прозре и утвърди трайни истини от социално-политическо, културно-естетическо, хуманитарно-нравствено естество. Тези истини звучат в унисон с нашата съвременност и могат да служат като опора в усилията ни към пълното осъществяване на ония идеали, които днес движат националния ни и световния културно-исторически прогрес.

Личността на Л. Стоянов извиква нашето уважение и признателност и с оная гражданска непримиримост, с която той се бореше срещу всичко ретроградно и реакционно, което сковава човешкия дух, унижава човешката личност, срещу всички ония войнолюбци, които ковяха коварни завоевателни планове, а продължават и в наши дни да заплашват миролюбивото човечество. Той заслужено си бе спечелил име на войнстващ писател-хуманист, на пламенен радетел за жизнено правдиво изкуство, за мир и правда в света. Примерът и уроците на този вдъхновен строител на съвременна културна България на този непримирим изобличител на буржоазно-капиталистическия строй, който ражда войни, национални и социални конфликти, носи страдания за човека, не са загубили и днес своето значение. Но съвременните поколения трябва по-добре и по-цялостно да ги опознаят и преосмислят с оглед на потребностите на социалистическото ни общество, на борбата за мирно и творческо общуване между народите в света.